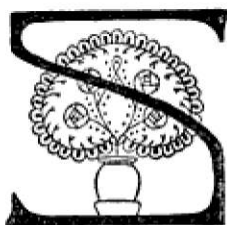

Fran Erjavec:

Iz Cankarjeve delavnice.

(Ob četrti obletnici pisateljeve smrti.)

S pomladi leta 1915. je začel priobčevati Ivan Cankar v «Domu in svetu» drobne črtice, ki jih je potem nadaljeval leta 1916. in 1917. pod skupnim zaglavjem «Podobe iz sanj». Nekaj takih črtic sta objavila medtem tudi «Slovan» in «Ljubljanski zvon». Vse te je Cankar potem v zgodnji jeseni leta 1917. zbral, jih popolnoma na novo razporedil in par mesecev nato, proti božiču leta 1917. izdal v posebni knjigi pod naslovom «Podobe iz sanj».

Ne glede na to, da je ta knjiga ena najglobljih in najčistejših Cankarjevih umetnin, je važna in zanimiva še v dveh drugih ozirih; na eni strani nam predstavlja strašno «ogledalo... težkih dni», ki jih je preživel naš narod «v letih strahote 1914. do 1917.», na drugi strani pa labodji spev, s katerim se je poslovil umetnik od naroda in domovine. To nikakor ni konvencionalna fraza, temveč dejstvo, ki ga je moral čutiti vsak, ki je poznal Cankarja pred vojno in zadnja leta pred njegovo smrtjo. Nekdanji rezki in brezobzirni bojevnik se je malone čez noč izpremenil v nežnega, dobrega otroka. Čutil je, da se v njem nekaj trga in pripravlja. V nekem pismu iz onih časov (datirano je z 31. majem 1917.) mi je pisal med drugim tudi: «... Že vse leto imam v sebi nekaj tako strašnega, da se naravnost bojim blaznosti. Potožiti pa ne morem in nočem nikomur, ker me je sram in pa ker se mi zdi, da bi najbrž nihče ne razumel takega trpljenja... meni je zdaj skaljeno prav vsako veselje, smeje se le obraz, v srcu pa je strah, ki nikoli ne utihne. Ali se Tebi še ni kdaj nenadoma zazdelo, da Ti tuje spačeno lice gleda preko rame, kakor da bi stala smrt za Teboj...»

V takem razpoloženju so bile torej napisane «Podobe iz sanj», ta v «bisere stisnjena bol». Sprva jih je pisal brez sistema in načrta in šele leta 1916. jih je krstil s skupnim naslovom «Podobe iz sanj», naslednje leto, nekako začetkom poletja jih je pa sklenil zbrati, dopolniti, sistematično urediti in jih na dr. Izid. Cankarja prigovarjanje izdati v posebni knjigi. Da te Podobe nikakor niso slučajna zbirka medvojnih črtic, temveč prav dobro premišljena in precizno zgrajena enota, s katero je hotel pisatelj simbolično naslikati okrutno dobo in tolmačiti težnje svojega rodu, nam najbolj jasno dokazuje usoda zadnje črtice, to je «Velike maše».

Večkrat sem prigovarjal Cankarju, naj mi izroči za spomin kak svoj rokopis. Ko ga neko popoldne, prve dni junija leta 1917., obiščem na Rožniku, je pravkar končaval kratko črtico in napol v šali ga vprašam, ali je ta zame. Pomisli trenutek, nato pa odvrne: «E, morala bi biti za Izidorja (dr. Izid. Cankarja), pa saj je vseeno, tu jo imaš!» Vzel sem rokopis in pozneje ga nisva omenila več. Par dni nato sem odpotoval v Gradec, kjer sem imel tedaj shranjen svoj inventar in tja sem odnesel tudi rokopis «Velike maše» ter ga založil v enega izmed mnogih zabojev.

Dober mesec po tem dogodku dobim Cankarjevo pismo, v katerem me je nujno zaprosil, naj mu rokopis vrnem, češ, da «absolutno sodi» med «Podobe iz sanj», in da bi «zbirka brez te črtice ne bila celotna», zlasti ker se je odločil izdati jo v knjigi; rad mi pa da v zameno kaj drugega, «najrajši verze». Jaz mu odgovorim, da črtice nimam pri sebi v Istri, kjer sem tedaj služboval, in da mu je, žal, trenutno ne morem vrniti in to ne samo iz službenih ozirov, marveč tudi, ker se že sam nisem več točno spominjal, kam sem jo bil založil.

Ker torej vzlic Cankarjevi nevolji nisem mogel takoj ustreči njegovi želji in ker je on sam čutil, da bi bila projektirana zbirka brez te črtice nepopolna, jo je koncem avgusta ali začetkom septembra, torej okroglo tri mesece po prvem zasnutku, vnovič napisal, nakar je izšla v peti številki «Doma in sveta» istega leta.

Uverjen, da bo nudila primerjava obeh napisov zelo zanimiv, intimen vpogled v Cankarjevo delavnico, zlasti ker je nemara to edini dokument te vrste iz Cankarjeve ostaline, ga priobčujem na tem mestu in v primerjavo še drugega, kajti pisatelj ni delal, vsaj kolikor je meni znano, nikdar nobenih konceptov, temveč je nosil snov s seboj, dokler ni v njem popolnoma dozorela in oživila in jo je šele nato napisal; zato je bil njegov rokopis navadno tudi brez najmanjše poprave. Kake izpremembe je pa vendarle dobivala snov sčasoma navzunaj, bo najlepše pokazala primerjava obeh napisov sama, zlasti ker je nastala ta varianta zgolj po naključju.

Velika maša.

(Začetkom junija 1917.)

Stopil sem v farno cerkev, ko je bila še skoraj prazna, in sem se napotil po ozkih, vijugastih stopnicah na kór. Jutranje solnce je v šumečih potokih lilo

Velika maša.

(Začetkom septembra 1917.)

Željan tolažbe in posvečenja sem stopil v farno cerkev svetega Pavla, ki je pred zdavnim, zdavnim časom videla in blagoslovila mojo mladost. Po mrač-

svojo svetlobo v prostrano ladjo, da so bile stene kakor pozlačene in so podobe svetnikov in svetnic trepetale in migljale, kakor z živimi zvezdami posute.

nih, vijugastih stopnicah sem se napótil na kór, da bi slišal od blizu pevce in orglje in da bi blagodišeči oblaki izpred oltarja, prepojeni z molitvami, segli naravnost do mojega srca. Cerkev je bila temna, hladna in prazna; v tej tišini in samoti se mi je zdela silno večja in višja nego poprej; in tesnobno mi je bilo; mraz mi je z vlažnimi rokami tipal po licu, dihal mi v dušo plahost in strah. Svetniki so stali na oltarjih kakor sence v senci, nepremični, mrtvi; podobe na stenah so bile široke črne lise brez obličij in brez življenja; večna luč pred velikim oltarjem je tiho trepetajoča svetila sama sebi.

«Saj ni več zgodaj!» sem pomislil. «Saj ni meglé in oblakov ne! Kako da so zaspali verniki in kako, da je zaspalo to nebeško solnce ter se nikakor noče vzdigniti iznad noči?»

Ljudje so prihajali v cerkev. Zdelo pa se mi je, da ne prihajajo počasi in verno skozi vélika in stranska vrata, temveč da vstajajo tiho iz kamenih tal, iz grobov, kjer so spali. Ženske, tudi tiste, ki so bile navidez še mlade, so bile upognjene, trudne in izmučene, kakor da so bile pravkar odložile silno breme. Ne eno lice med vsemi ni bilo gladko in veselo, prav vsa so pričala, da jih je bila bridkost pobožala z mrzlo roko, in spomin je ostal za vselej, grenak in bled; oči so gledale zamišljeno,

bile so udane in mirne, kakor v temno globočino zamaknjene; poznalo se jim je, da so videle zgodaj in prezgodaj smrt v njeni grozi.

Pred oltar je prišepal cerkovnik s kajfežem v roki. Ta cerkovnik je vlačil eno nogo tako čudno zdaleč za seboj, kakor bi ne bila njegova; v kljub temu se je sukal spretno in se ni spotaknil, kajti bil je poslavajen. Prižigal je svečo za svečo, meni pa se je zdelo, kakor da bi ne gorela nobena; plameni so bili mirni in mrzli, mrtvaško beli in brez luči. Cerkovnik je upihnil svečo na kajfežu ter je dolg in sključen odšepal v zakristijo.

Tiho so se odprla stranska cerkvena vrata, kakor da je bila pritisnila na kljuko trepetajoča roka plahega in zbeganega človeka, ki se še k Bogu samemu ne upa drugače kot z upognjeno glavo. Prikazala se je drobna, zgrbljena ženska, v dolgo črno ruto zavita. Njen obraz je bil tako bel, da se je svetil v mraku, kakor od čudežne notranje luči obžarjen. Res je bil nož gorja in bolečine zarezal pod očmi in po licih globoke struge solzam, ali spoznal sem takoj in strahoma, da ženska ni betežna starka, temveč da ji je komaj dvajset let. Za njo so prihajale druge, s počasnim, neokretnim, plazečim se korakom, sključenim životom, otrplimi, razjedenimi, splahnelimi lici, udrtimi,

Nič drugačni od teh sključenih, zgrbljenih, izžetih žensk niso bili otroci, ki so stali spre-daj, blizu pred oltarjem. Drobni so bili, še predrobni, ali spozna-nje jih je bilo zaznamovalo tako očitno, da so bili podobni odraslim pritlikavcem, ki so bili doživeli vse do kraja, kar more doživeti človek in jim ni tuja nobena žalost in nobena bolečina, tudi smrt ne več. Nekateri so imeli zelo upala in ozka lica, drugi zabuhla in sivkasta; vsi pa so gledali z vodenimi, izbuljenimi očmi, začudeno, preveč zrelo, kakor da še zmerom uróčeni strmé v tisto nezaslišano strahoto, ki jih je bila nekoč omamila in prevzela. Ob takih licih in takih očeh so se mi zdela ta kratka, pisana otroška krilca skoraj smešna in zopernaturna.

Iz groba je vstal moški in se je zibal počasi do klopi. Hodil je, kakor da bi bil prelomljen v pasu; ob enem koraku je vrgel život sunkoma vznak, ob drugem ga je prevrnil globoko predse; tako je došel do klopi, sopeč in poten; v obraz je bil razoran, siv in star, čeprav so pravili, da mu ni dosti čez trideset. Za njim jih je vstalo, se jih je iz temè prikazalo še ne-

usehlimi očmi, opaljenimi ustnicami; vse kakor da nosijo silna bremena na šibkih, izmučenih plečih. In ni se dalo razločiti sedemdesetletne starke od nedoraslega dekletca.

V cerkev so prihajali otroci, s prav tistim plazečim se, utrujenim, omahujočim korakom, kakor so prihajale ženske, njih matere. Starikava je bila hoja, obrazi so bili starikavi in starikavo je bilo tudi vedenje teh prezrelih, izkušenih, od zgodnjega spoznanja bolnih otrok. Njih lica so bila nabrekla, sivkaste polti, kakor da se je bila nabrala umazana voda pod naseto kožo; strahota in žalost pa so bile te oči: ne v enem očesu ni bilo mladosti, ne v enem ni bilo veselja. Kakor da bi se zgrudili pod bremenom, vsak pod svojim, so pokleknili otroci za kamenito, stebričasto pregrajo pred vélikim oltarjem ter nagnili glave prav do sklenjenih rok.

Začudil sem se, da moškega ni bilo v cerkev. Ko sem se začudil, se je prizibal skozi vrata postaren človek; to se pravi, imel je lase osivele in lica razorana, obrvi in brke pa čisto črne, tako da bi lahko mu bilo šestdeset in čez, lahko pa tudi šele dvajset let. Bil je kakor prelomljen v pasu; ob enem koraku je zagnal život vznak, da se je videlo belo v očesu, ob dru-

kaj, mnogo ne; vsi pa so bili, kakor on: spačen in strašen spomin na življenje, ki je nekoč bilo. Ob berglji je poskakoval čokat človek, pust in temnogled, kakor da je bil okusil neznano krivico, ki ji s svojo kovaško pestjo ne more doživeti; enorok stavec je vodil mladega slepca, oba sta hodila počasi, s plazečimi se koraki in povešeno glavo, kakor da še zmirom trudoma preišljujeta nekaj, kar se do konca nikoli ne dá premisliti; s trepetajočimi nogami je priplezal iz globočine stavecmladenič, ki se je mrzlično tresel po vsem životu, šklepetal z zobmi, potrepetaval z lici in pomežikaval z očmi, ki so begale blodno brez cilja; nekoč v enem samem hipu, je bila groznica planila nanj in mu ni izpustila več ne telesa, ne duše.

In nanje vse je usmiljeno sijalo jutranje solnce, prepevalo jim je vesele pesmi o vstajenju, da bi jih vzbudilo iz groba in smrti; ni moglo; še bledejši so bili obrazi, še bolj upali in izmučeni, ko jih je obžarila ta svetla luč, vzdignila jih iz temè, pokazala jih naravnost drugega drugemu.

Cerkovnik je prižigal sveče na oltarju; ta cerkovnik, krepak mož s kozavimi lici in črnimi lasmi, je šepal tako čudno, da je vlačil eno nogo daleč za seboj, kakor da bi ne bila njegova; toda obračal se je vendarle brez nerodnosti, umerje-

gem pa ga je sunil daleč naprej; tako se je poganjal do najbližje klopi.

Koj za njim je prišel visok, slok, golobrad fant; še mahu ni imel na lepo vzbočeni zgornji ustnici in če bi ne bilo gub pod očmi in na čelu, bi mislil, da je še napol otrok. Stopal je z drobnimi, previdnimi, plahimi koraki, kakor po ozki, spolzki brvi čez naraslo vodo. Tresel se je po vsem telesu, potresaval in pocincaval je tudi z glavo, pomežikaval neprestano s temnimi očmi, tipal krog sebe z obema trepetajočima rokama; tako se je pritipal do klopi ter se tam globoko oddahnil, kakor odrešen pogube in smrti.

Še so prihajali. Prišel je oče, ki je klonil glavo globoko in gledal temno in mrko v tla; levi rokav mu je omahoval prazen ob životu, z desnico pa je vodil oslepelega sina, lepega mladeniča, ki je s praznimi očmi strmел kvišku. Ob dveh bergljah je pritolkel in pridrsal čokat, plečat mož; nikamor se ni ozrl izpod košatih obrvi, njegov zagoreli bradati obraz je bil priča otrplega trpljenja, okamenelega srda.

In še mnogo jih je prihajalo, brez števila, kakor da so vstajali iz grobov.

Na vseh obrazih pa, tako mnogoštevilnih in različnih, je bilo s trdim jeklom zapisano nekaj skupnega, čisto enakega: neugasljiv, neizbrisljiv spomin

no in spodobno, ker je bil tako vaje.

Ministrant je pozvonil ob vratih zakristije, župnik v ornatu je stopil pred oltar, kmalu nato so zapele orglje. Zapele so, njih glasovi pa niso bili ubrani, zvijali so se, prevračali se, gnetli se pod neokretno roko. Ozrl sem se tja in sem ugledal pred orgljami nedoraslega učenca, bledikastega fantiča z velikimi črnimi naočniki. Tik za njim je sedel stari organist, na nizkem stoličku, globoko v senci pod svojim učencem, mladim orgljarjem. Temu staremu organistu je bilo komaj štirideset let, postaral pa se je bil za nadaljnih štirideset. Sam vase stisnjen je bil, čisto siv, drobn obraz je bil podoben kepi osušenega, razpokanega ila, oči so se neprestano solzile in so gledale motno, roke so bile nagubančene, koščene in so se tresle tako močno, da bi ne držale žlice. Ko sem ga ogledaval, se mi je senca razmeknila in ugledal sem namesto nog dvoje kratkih štorov in dvoje lesenih kolcev. Obrnil sem se v stran.

S tenkim, tresočim glasom je pel stari župnik pred oltarjem, odpevale so mu na koru orglje same, ker pevcev ni bilo. Žalostna in grenkobe polna je bila ta pesem, kakor iz grobov porojena. Obrazi žensk, otrok

na neizmerno srčno bolelost, na trpljenje in bolečino brez primere, na grozoto, ki ji ni imena, na krivico, ki vpije proti nebu in kliče po sodbi.

Zvonček ob zakristiji je tenko zapel in prikazal se je stari župnik v ornatu. Globoko sklonjen je počasi in trudno stopal proti oltarju; venec belih las se mu je vil ob sencih, tudi obraz je bil čisto bel in je razodeval globoko žalost.

Ko je stopil župnik pred oltar, so se oglasile orglje, njih glas pa je bil hripav in neubran, zvoki so se lovili in prevračali brez cilja. Ozrl sem se osupel; na visokem stolu pred orgljami je sedel mladoleten učenec; izsušena, jetična lica je imel in udrte oči, iz katerih je gledal blede glad. Na nizkem stolcu globoko zadaj je sedel v dve gube sključen mojster orgljar; obraz, ob dlan naslonjen, mu je bil ves razdejan od velike bridkosti; pogledal sem bolj natanko tja in sem videl, da ima namesto nog dvoje štorov in da iz teh štorov mrtvo in trdo štrli dvoje lesenih kolcev.

S tresočim, bolnim glasom je molil župnik pred oltarjem, bučno in hripavo, brez radosti, brez vere so mu odgovarjale orglje na kóru; njih molitev je bila zgolj beseda. Verniki so klečali globoko doli v hladnem

in zgodnjih starcev tam doli so klonili zmirom nižje k mrzlim, kamenitim tlom, k smrti, ljubi, v potrtem srcu grenko zaželeni.

Tedaj —

Oj oko ti moje, napol oslepe-
lo od bridkosti, ali se ti sanja?

Roka božja, na vekomaj usmiljena, je odprla nastezaj vsa okna, da so naglas zaklenketala. Solnce, ki je lilo in škropilo prej v potokih svojo luč, je v silnem loku planilo v cerkev, kakor je bilo, in razlilo se je po nji mogočno jezero svetlobe, peneče se in vriskajoče visoko nazaj do nebes.

«Te Deum laudamus!»

Župnikov glas je bil čist in jasen, čisto in jasno so mu odpevale orglje.

«Te Deum laudamus!»

Pred orgljami je sedel stari organist in bil je mladenič; lica so mu bila gladka, oči so se mu svetile.

«Te Deum laudamus!»

Tam doli so se mahoma, kakor na ukaz božji, vzdignili vsi, kolikor jih je bilo, teh preizkušenih, v trpljenju očiščenih, in zapeli so naglas veselo pesem o vstajenju in odrešenju. Na nobenih ramah bremena več, na nobenem licu bolesti, grenkobe v nobenem srcu...

Oj oko ti moje, razbolelo, napol oslepelelo od bridkosti, ali se ti sanja? —

somraku; in njih molitev se je trudna in težka vila od črnih tal proti stropu. Ta molitev je bila prošnja lačnih, ponižanih, v trpljenju umirajočih, bila je očitiranje, hropeči vzdih bolnika, bila je zadnji, obupni klic.

«Kaj ni dovolj, kaj ni že čas, o Bog?»

Bog je slišal in tedaj je videl, da je čas. Vsemogočna roka njegova je odprla vsa okna nastezaj. V vriskajočih, šumečih, vročih valovih je planilo solnce v mraz in noč, izlilo se je v potrta srca in jih napolnilo do roba z velikonočno radostjo, seglo je v grobove in jim je dalo življenje, obžarilo je blede lica, ozdravilo jih je in pomladilo.

Z zvonkim glasom je zapel župnik pred oltarjem:

«Te Deum laudamus!»

Pred orgljami je sedel sam orgljar mojster in orglje so zavrskale proti nebu:

«Tedeum!»

In iz tisoč prepolnih src, iz tisoč veseložarečih oči je zadonelo po vsej svetli cerkvi:

«Tedeum!»

Minila je na vekomaj črna maša trpljenja, sramote in groze, zazvonilo je k večni veliki maši radosti in ljubezni.

Tedeum! — — —

Sanje vé moje, kam ste se zagledale? —